

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ КНИЖКОВІ ДАРЧІ НАПИСИ?

(декілька нових штрихів до портрету Григорія Кочура)



Максим Стріха
доктор фіз.мат. наук,
професор Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка,
перекладач,
лауреат Премії
імені Максима Рильського
Кабінету Міністрів України,
м. Київ

Сьогодні унікальний поетичний перекладацький доробок *Григорія Порфировича Кочура* (1908—1994), що охоплює понад тридцять літератур і понад 25 сторіч [1], та його не менш унікальну за діапазоном охоплення постатей і явищ літературно-критичну й дослідницьку спадщину [2] видано вже більш-менш у повному вигляді. Маємо й ґрунтовний бібліографічний показчик [3], що охоплює 1450 позицій публікацій перекладів, віршів та статей самого Григорія Порфировича, та понад 2000 позицій публікацій, пов'язаних із ним. А написана *Роксоланою Зорівчак* передмова до цього показчика (передрукована в дещо зміненому вигляді і в “смолоскипському” двохтомнику) є фактично монографічним дослідженням, яке, бодай коротко, розкриває всі сторони особистості письменника Григорія Кочура — учня *Миколи Зерова* й друга *Максима Рильського*, якому судилося стати живою сполучною ланкою між “Розстріляним Відродженням”, добою “шістдесятництва” і українським культурним відродженням доби “зрілої перебудови” та перших років незалежності.

Саме Роксолані Зорівчак належить твердження, яке точно розкриває феномен Григорія Кочура, що далеко виходить за рамки самого лиш перекладацтва: “Після смерті *М. Рильського*, у дуже важкий для нашої культури час, коли лютувала цензура, *Г. Кочур* став, по суті, керманічем школи українського художнього перекладу, *центру морального опору тоталітаризмові*” [4] (виділено мною — *М. С.*).

Адже український художній переклад XIX—XX століть (як і німецький переклад кінця XVIII століття, коли вищі верстви Німеччини розмовляли “культурно вищою” французькою, чи каталунський переклад тієї доби, коли режим генерала *Франко* примусово робив із каталунців частину “єдиної іспанської нації”) стояв у центрі націєтворчого проекту, протидіючи асиміляторським зусиллям імперської влади [5]. Цим немалою мірою і зумовлена трагічна доля багатьох чільних представників цього перекладу — *Миколи Зерова*, *Павла Филиповича*, *Михайла Драй-Хмари*, *Валер'яна Підмогильного* та інших, чій життя обірвалися в сталінських катівнях і концтаборах. Їхньому молодшому колезі й товаришеві Григорієві Кочуру “пощастило” (як “пощастило” й *Борису Тену*, *Василеві Мисику*, *Миколі Лукашу*): пройшовши табори, заслання й переслідування, він (нехай і перед смертю) мав нагоду повернутися до нормальної творчої праці, ще за життя зазнати хоч і скромного, але визнання сучасників.



Марія Кочур у Меморіальному музеї Григорія Кочура в Ірпені, Київська обл.

Не можна не погодитися зі спостереженням іншого визначного знавця творчості Григорія Кочура **Марини Новикової**: “І хто знає, наскільки б важче пережила українська література десятиріччя по “відлизі”, якби її не підживлював — невидимо, та все ж незмінно — художній переклад такого рівня і такого самозречення?” [6]. Уже тому феномен Григорія Кочура і надалі буде об’єктом ретельного вивчення гуманітаріїв різного профілю.

Чимало нового в наукову “кочуриану” має додати видання багатющого епістолярію письменника, роботу над яким здійснював його син — засновник і директор Меморіального музею Григорія Кочура в Ірпені **Андрій Григорович Кочур** (1933—2016), — а тепер продовжує його дружина **Марія Леонідівна Кочур**. На часі й зібрання спогадів тих, кому пощастило близько знати й спілкуватися з Григорієм Порфировичем, у кого залишилися матеріальні свідчення, пов’язані з Майстром.

Своєму знайомству з Григорієм Кочуром (що переросло в інтенсивне майже десятирічне спілкування) автор завдячує університетському товаришеві, математикові **Павлові Хобзею**, народженому в 1960 році в “Комі УРСР” (так сумно жартували, аби підкреслити “український” характер тутешніх концтаборів) у родині політичного засланця (згодом Павло став відомим освітянським діячем, заступником міністра освіти і науки України). **Кузьмі Хобзею**, батькові Павла, Григорій Кочур присвятив один із найсильніших своїх “таборових” віршів — сонет “Хай не призначено, моя зловтішна доле, / Ні крихти радощів мені з твого чола” [7]. Саме в цьому сонеті ув’язнений перекладач просить долю зберегти йому, попри всі втрати, найголовніше: “оплачене повір’ям слово”, в якому “волі й вічності уламки золоті”, “правді світовій і правді нашій дань”.

Це знайомство має конкретну дату та місце: 17 березня 1985 року, мистецький вечір у Колонному залі Київської філармонії, присвячений 90-річчю від дня народження Максима Рильського. Відразу маю зізнатися: сам вечір (на який неминуче наклали відбиток тодішні цензурні умови) в пам’яті не лишився. А ось коротка розмова з Григорієм Кочуром і його запрошення приїхати в Ірпінь, на вулицю Баумана, 12 (тут письменник проживав після повернення з заслання на зароблену в заполярній Інті пришвидшену “підземну” шахтарську пенсію) мали найважливіше значення для мого становлення як перекладача (та й ширше — як людини так само). Тоді ж відбулося і знайомство з сином і невісткою Кочура — **Андрієм** та **Марією**. І вже значно пізніше я випадково довідався, що Андрій Кочур, який у пово-

єнні роки змушений був ходити до школи під маминим прізвищем **Воронович** (дружина Григорія Порфировича, Ірина Михайлівна, теж сиділа в концтаборі, але за законами тодішньої викривленої логіки так тоді чомусь вважалося безпечніше для сина, який жив із бабусяю) був однокласником мого батька...

То був специфічний час, дуже складний для Кочура з кількох причин. Від раку згасала Ірина Михайлівна. Політичний клімат в УРСР залишався суворий. Після абсолютної заборони 1973—1979 років переклади опального письменника вже вряди-годи з’являлися друком, але про друк його власних статей не можна було й думати. Навіть навколо самого імені Кочура ще стояла стіна глухого замовчування.

Уже наступного, “перебудовного” 1986 року видавництво “Радянський письменник” мало не розсипало набір перекладознавчої книжки Марини Новикової “Прекрасен наш союз”, де було здійснено безвинний порівняльний аналіз чотирьох перекладів вірша **Джона Кітса** “Коник і цвіркун”, зроблених **Григорієм Кочуром**, **Василем Мисиком**, **Самуїлом Маршаком** і **Борисом Пастернаком**. Як скрушно оповіла невдовзі (“перебудова” стрімко розширила межі дозволеного) сама Марина Олексіївна [8], погодитися на цензурну купюру змусило її те, що книжка мала стати першою позитивною друкованою згадкою про іншого визначного українського перекладача — теж опального **Миколу Лукаша**, який тоді швидко згасав від депресії та фізичної недуги... (Я мав нагоду відвідати Лукаша разом із Кочуром приблизно в той самий час у його помешканні в Ірпені на вулиці Суворова — і мені запала в пам’ять абсолютна позбавленість цього помешкання рис будь-якого побуту і абсолютна зорієнтованість тільки на працю: навіть плиту на кухні було демонтовано. Натомість, окрім металевого

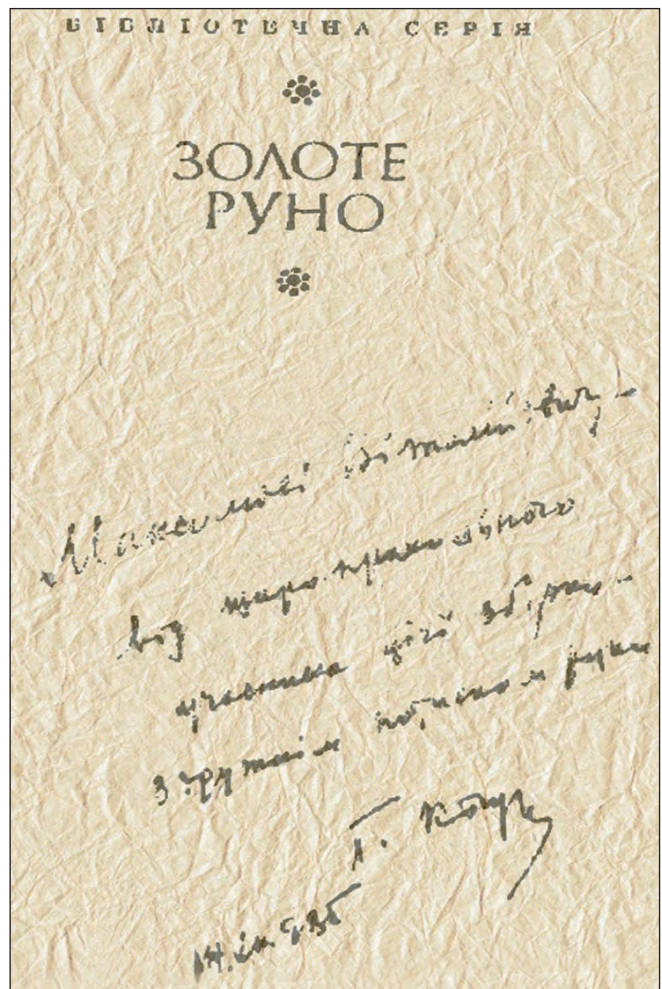
ліжка і пари табуреток, простір підлоги заповнювали мішки з книгами й рукописами).

У 1985 році я вже не застав машини “зовнішнього спостереження”, яка, не криючись, стояла під будинком на вул. Баумана, 12 у 1970-ті, контролюючи всі контакти Кочура. Але в Києві (куди Григорій Порфірович із залізною методичністю їздив електричкою по вівторках і п’ятницях, щоб, зокрема, обійти всі тешні книгарні і повернутися з повним портфелем новинок), частина давніх знайомих, побачивши здалеку його невеличку суху постать, завбачливо переходили на інший бік вулиці. Та й “інформаційні спецоперації” КДБ робили своє: *поетеса — “шістдесятниця” Т.К.*, людина безумовно порядна, хоч і не надто добре освічена, із запалом доводила мені, що Кочур був “посібником німців”...

Відтак у другій половині 1985 року (початок моїх активних поїздок до Ірпеня, де жив мій давній приятель, талановитий поет *Сергій Бабайкін* (1953—1994), який, соромлячись російського прізвища, писав під псевдонімом “Мар’ян Рачицький”), гостей на Баумана, 12, було небагато, і ми з Сергієм могли без перешкод користатися з безцінних “*кочурівських університетів*” — тривалих розмов про постаті нашого минулого й сучасного (більшість яких перебували тоді у статусі “заборонених” чи “небажаних”), про особливості перекладацького ремесла, про поезію й мистецтво. За тієї докомп’ютерної доби, коли пошуківиків не існувало в природі, саме звернення до Григорія Порфіровича було способом отримати довідку з будь-якого найскладнішого питання. Бо велетенська бібліотека (книги заповнювали в будинку все: не лише спеціальні численні стелажі, але й підвіконня, канапи, столи, стільці; на кінець життя письменника вільною залишалася тільки маленька латочка на столі на кухні) була вся прочитана й ретельно закаталогізована в тому унікальному комп’ютері, яким був мозок письменника. А знання Григорія Порфіровича стосувалися не лише літератури всіх часів і народів. Не менш фахово знався він і на класичній музиці, і на малярстві (при цьому був особливо тонким поціновувачем книжкової ілюстрації).

Побільшало відвідувачів тільки десь у 1987-му, коли почали, нарешті, друкувати й власні статті Кочура. Тоді про візит слід було вже домовлятися заздалегідь телефоном, аби не обтяжувати літнього письменника завеликою кількістю денних зустрічей. Але 1985—1986 роки (попри кволу ще “перебудову” і Чорнобиль) були ідеальним часом для розмов про Літературу, Мистецтво й Буття.

Сьогодні в моїй бібліотеці зберігаються чотири книжки з дарчими написами Григорія Порфіровича. Найперша з них за часом виходу — антологія античної поезії “Золоте руно” [9], упорядкована *Андрієм Білецьким*. “Грецький” її розділ склали переклади *Бориса Тена, Володимира Свідзінського, Андрія Содомори, Григорія Кочура* і самого упорядника, “римський” — *Миколи Зерова* і знов-таки Андрія Содомори та Григорія Кочура. Отже, попри статус “дитячої”, антологія вийшла по-справжньому добра і репрезен-

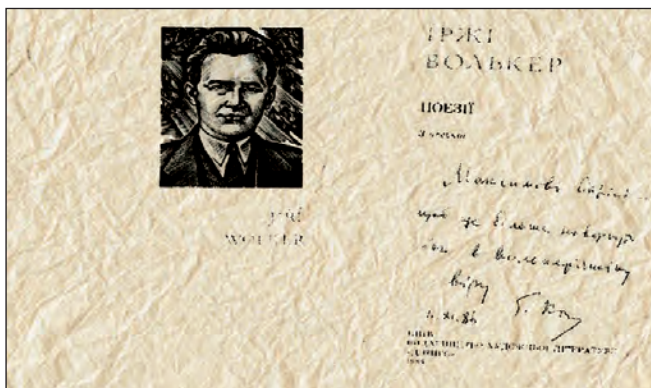


тативна, і Григорій Порфірович (чії переклади з “Золотого руна” ввійшли ще трагічного 1938 року до відомої хрестоматії “Антична література” [10], де упорядник *Олександр Білецький* мав мужність взяти на себе відповідальність за анонімне вміщення перекладів Миколи Зерова та інших репресованих на той час авторів) видимо радів її появі.

На подарованому примірнику характерним гострим, дрібним і охайним Кочуровим почерком написано: “*Максимові Віталійовичу — від щироприхильного учасника цієї збірки — з дружнім потиском руки. Г. Кочур. 14.XII.985*”. У цьому інскриптові насамперед упадає в око старосвітська чемність і повага, з якою 77-річний Кочур звертається до 24-річного аспіранта-фізика Максима Стріхи, за яким на той час були тільки дві невеличкі публікації перекладів зі *Стівенсона* й *Кіплінга* в київській газеті “Молода гвардія” і перша досить презентативна добірка віршів *Девіда Герберта Лоуренса* у “Всесвіті”.

На відміну від “Золотого руна”, книга віршів чеського поета *Іржі Волькера*, яка вийшла через рік [11], навряд чи важила для самого Кочура аж так багато. Григорій Порфірович, як відомо, редагував (разом з Максимом Рильським) антологію чеської поезії, що з’явилася 1964 року; багато перекладав він чеських поетів і потому. Але *Петр Безруч* чи *Вітезслав Незвал*, напевно, важили для нього більше, аніж “*пролетарський поет*” *Іржі Волькер* (якого охоче перекладали й

друкували в СРСР саме з цієї причини). Отже, 9 вішених у цій книжечці Кочурових перекладів (під одним з них — віршем “Очі” — стояло ім’я **Леоніда Череватенка**, в моєму примірнику Григорій Порфирівич сам охайно виправив цю помилку) напевно, не викликали в перекладача стільки позитивних емоцій, як цілий розсип шедеврів у “Золотому руні” (хоч за тих умов кожній, навіть скромній, публікації слід бути радіти).



Отже, ставлячи дарчий напис “*Максимові Стрісі — щоб ще більше повернути його волькер’янську віру. Г. Кочур. 11.XI.86*”, ще опальний тоді Григорій Кочур вочевидь мав на увазі не перекладеного ним “пролетарського поета”, а безсмертний заклик волелюбного (і вже тим підозрілого з погляду тодішнього панівного дискурсу) Вольтера: “*Потрібно обробляти свій сад!*” Потрібно працювати в ім’я української культури, незважаючи на всі несприятливі обставини.

Цей дарчий напис дуже характерний, зважаючи на принципи “*метамови*” того часу, коли люди знаходили можливість сказати багато, балансуючи на межі дозволеного і не даючи приводів для прямих політичних звинувачень. Адже “*волькер’янство*” в Кочура вочевидь слід було читати як “*вольтер’янство*” — і однак жодне КДБ формально причепитися до такого напису не могло.

Наступний Кочурів інскрипт з моєї книгозбірні пов’язаний із виходом книги таборових віршів письменника “*Інтинський зошит*” (1989). Григорій Порфирівич не приховував від знайомих, що не лише перекладав у концтаборі *Байрона* й *Мура*, але й писав власні поезії. Особливо довіреним показував і скромні записнички, помережані записаними олівцем рядками. Але, коли переклади (без зазначення дати й місця створення) друкувати було можна ще від початку “*хрущовської відлиги*”, то вірші промовляли самі за себе:

**Я тих повинен стати голосом,
Хто в многості вже стільки років
Між тундрами з питанням болісним
Невільничим ступає кроком.**

Жодне українське радянське видавництво такого надрукувати не могло — навіть у відносно ліберальні роки “*відлиги*”. А з різким посуворішанням політичного клімату у 1970-ті, коли сам Кочур набув статусу

орвеллівської “*не-особи*” (не просто ворога, а людини, якої немає й ніколи не існувало!) просте зберігання і прочитання таких віршів могло потягнути небезпечку неприємності.

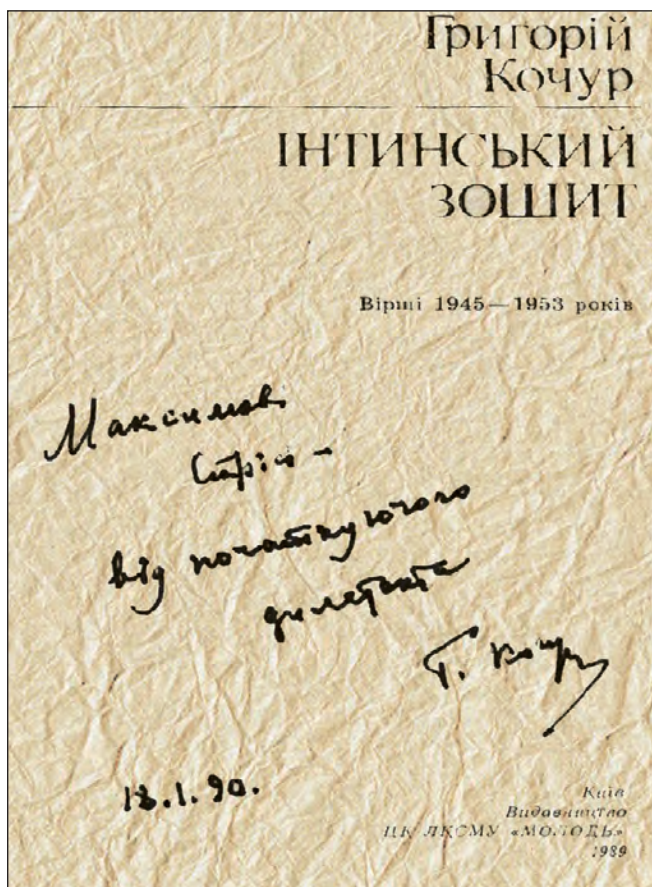
Проте, починаючи від початку 1989-го, коли відбулися перші в історії відносно вільні вибори народних депутатів СРСР, обшири дозволеного розсунулися настільки стрімко, що в голові автора цих рядків сяйнула безумна ідея: а чому б не спробувати видати друком таборові вірші Метра?

Григорій Порфирівич не відразу на таке погодився. Не тому, що боявся можливих переслідувань. Перейшовши рубіж 80-ти років, він уже до всього ставився по-філософському. Та й раніше — у 1960-ті — він охоче йшов на контакт з “*діаспорниками*”, які почали приїздити в Україну (більшість тодішніх митців таких контактів уникала, пам’ятаючи про недавнє минуле). Пам’ятаймо, нарешті, й про підписи Кочура під листами-протестами проти початку нових політичних репресій. Але Григорій Порфирівич не любив (навіть у приватних розмовах) торкатися чогось, що нагадувало б про пережиті страждання. Він ніби боявся (на відміну від багатьох інших колишніх жертв режиму, з якими доля судила мені знатися), що хтось може подумати, наче він свідомо вдягає веретище страдника. І він тим більше не хотів говорити про колишніх катів. Одного разу, коли я запитав: чи хтось у 1973-му бодай утримався, коли його виключали зі Спілки письменників, прирікаючи тим на громадянську смерть, Кочур, болісно здригнувшись, лишень коротко кинув: “*Та ніхто...*”.

Але я з палкістю 28-річного неофіта доводив, що ці вірші сьогодні належать не тільки авторові, що вони є приголомшливим документом доби — і сивий 80-річний Метр нарешті неохоче погодився. Машинопис невеличкої книжечки з короткою передмовою *Вадима Скуратівського* було здано до видавництва “*Молодь*” на початку липня 1989-го, а вже наприкінці року зусиллями редактора *Івана Малковича* (та й усього колективу видавництва) книжечка з’явилася друком. Тільки той, хто пройшов усі митарства в рамках неповороткої радянської видавничої системи, де вихід книг планували на кілька років наперед, зрозуміє, яким це було дивом.

Григорій Порфирівич подарував мені цю книжечку з дарчим написом: “*Максимові Стрісі — від початкуючого дилетанта. Г. Кочур. 18.I.90.*” У цьому написі — і відома кочурівська іронія, і неприхована гіркота від того, що доля дозволила йому взяти до рук дебютну книжечку тільки у 81 рік через неймовірні попередні випробування.

Принагідно зазначу: під час підготовки цієї книжечки мій товариш-фізик, а в майбутньому — кіномитець, кандидат мистецтвознавства *Сергій Марченко* зробив відомий фотопортрет письменника, який прикрашає її обкладинку і відтоді багато разів репродукується (відтворено його й на початку цієї статті, на фото з Меморіального музею Григорія Кочура). На жаль, з технічного недогляду прізвища фотохудожника у вихідних даних книжки зазначено не було, тож



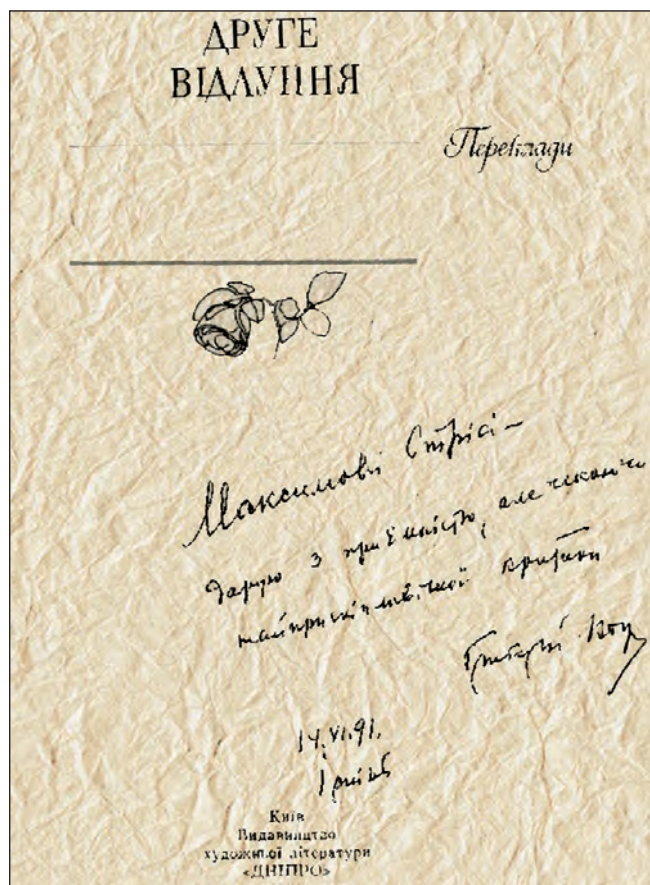
сьогодні користуюся з нагоди, щоб відновити історичну справедливість.

Сюжет, пов'язаний з виходом книги вибраних перекладів Григорія Кочура “Друге відлуння” (1991), був також по-своєму драматичний. Тільки тут видавці спішили, боячись не чергового погіршення цензурних умов, яке може зробити видання неможливим (таке вже не раз відбувалося за життя Кочура, починаючи з “Антології сучасної французької поезії”, з якої він почав свій шлях перекладача наприкінці 1920-х), а настання загального колапсу планової видавничої системи, що так само відтермінував би вихід книги на невизначений час.

Як відомо, скромна за обсягом перша книжка вибраних перекладів письменника під безпретензійною назвою “Відлуння” [12] встигла вийти в 1969 році, коли епоха “шістдесятництва” стрімко наближалася до чергового періоду “закручування гайок”. Щоб зрозуміти, наскільки незвичайною була ця книга вже за своєю настановою, слід пам'ятати: авторські зібрання перекладів тоді дозволено було друкувати тільки живим (ще краще — померлим) “класикам” у відповідних томах їхніх зібрань творів. Звичайний перекладач мусив перекладати книжки (або брати участь у колективних перекладах — такі виходили найчастіше, коли йшлося про поезію). На титулі при цьому стояло ім'я Його Величності Автора. Ім'я перекладача мусило бути набране десь у змісті “*нужденним петитом*” (наводжу слова Марини Новикової з її присвяченої Кочурові статті, яка 1972 року світу так і не побачила — “з незалежних від авторки обставин”). Тому винесення імені перекладача на титульну

сторінку вже означало справжню революцію — перекладач отримував статус Автора. А йшлося ж не про формального “класика”, а про вчорашнього політв'язня, якого навіть до Спілки письменників (де все ще тримали позиції “мастодонти соцреалізму”) було прийнято тільки попереднього 1968 року. Отже, книга відразу зачепила і захоплених шанувальників з числа “шістдесятників”, і затятих критиків, які відразу побачили в ній “ідеологічну диверсію” і “руйнування встановленого порядку”. Адже Кочур (знов-таки спостереження Марини Новикової) був небезпечний Системі самим рівнем культури й стилістичним блиском мови (яку тоді посилено зводили до рівня “тараньківського” суржику й канцеляриту газетних “передовиць” — аби всім продемонструвати її “зайвість” і “непотрібність”).

Удруге можливість виходу зібрання перекладів Григорія Кочура з'явилася тільки наприкінці 1989 року. Промотором цієї ідеї відразу став надзвичайно інтелігентний і працюючий редакційний працівник видавництва “Дніпро” Михайло Москаленко (1948—2006), за фахом біолог і сам вправний перекладач. Як передмову до книги було перекладено з російської вже згадувану статтю Марини Новикової (з доданим відповідним вступом, що враховував карколомну зміну реалій за майже два десятиліття по її написанні). Книжку було здано до складання у вересні 1990-го, коли грошей на гонорари живим закордонним авторам у видавництва вже не було, і через те поза книгою лишилася пізніша нобеліантка Віслава Шимборська, з якою Кочур листувався, а також декілька інших важливих сучасних авторів). Цей том на 558 сторінок



встиг вийти влітку 1991-го, і став однією з трьох книжок нової серії “Майстри поетичного перекладу” (так само встигли з’явитися книжки перекладів *Миколи Лукаша* і *Василя Мусика*). Через півтора місяці настала Незалежність, а трохи потому й видавничий колапс, коли видавництва, зорієнтовані на планове отримання паперу з держресурсів, масово зупинилися. І до кінця свого короткого життя редактор Михайло Москаленко вважав своєю великою заслугою те, що він встиг із “Другим відлунням”, якого, за трохи менш щасливого збігу обставин, Кочур цілком міг би вже й не побачити.

Дарчий напис цього разу звучав так: “*Максимові Стрісі — дарую з приємністю, але чекаючи найприскіпливішої критики. Г.Кочур. 14.VI.91. Ірпінь*”. Вказівка на місце події (відсутнє в інших написах) надало підпису певної урочистої підсумковості. А слова про “критику” могли б свідчити про наявність якихось мистецьких розбіжностей між тодішніми Кочуром і Стріхою. Але це зовсім не так. Розбіжностей не було. Проте Григорій Порфірович у своїй неймовірній сумлінності був переконаний, що кожний переклад можна (і потрібно) покращувати. Отже, такі покращення не будуть зайві і для його досконалих (з моєї точки зору — сам Кочур про себе так ніколи не сказав би) перекладів, які, як він вірив, будуть потрібні ще багатьом поколінням читачів.

На жаль, у 1992—1994 роках інтенсивність нашого спілкування зменшилася. Ірпінська оселя Григорія Порфіровича в цей час уже була переповнена відвідувачами, а сили Майстра (підточені зовсім не курортним життям) видимо згасали. Я у ті ж роки був переобтяжений громадськими обов’язками депутата першої демократичної Київради і напівгромадськими — радника міністра культури України *Івана Дзюби* (не говорю про те, що в перервах я ще примудрявся якось писати статті з фізики напівпровідників).

Мені ще пощастило прочитати Григорію Кочуру (й *Ігорю Качуровському*, який саме був гостем в Ірпені) мій переклад перших десяти пісень *Дантового* “Пекла” й отримати благословення на подальшу працю. Через неї було відсунуто вбік інші завдання, отримані від Григорія Порфіровича: він дуже хотів, аби я переклав поему *Алджернона Чарльза Свінберна* “*Ave atque vale*”, але на це мені так і забракло часу. (Доручати людям зі свого гуртка щось перекласти взагалі було одним із добрих правил Кочура-наставника.

Такі завдання при мені він давав *Леоніду Череватенку* й *Марії Габлевич*. На пряму Кочурову вказівку і з переписаних ним від руки текстів я ще у 1980-ті переклав два “політичні” вірші пізнього опального *Бориса Пастернака* й зворушливу поезію *Крістіни Россетті* “Коли умру, мій милий...”

А сам Григорій Порфірович, вірний своїм вольтер’янським настановам, працював до кінця. Востаннє я відвідав його в лікарні за два дні до смерті. Приєднаний до апарату штучної нирки, він говорив про те, що мусить іще написати передмову до книги *Віри Вовк* і запитував, коли ж нарешті вийде “Дон Кіхот” у перекладі його великого друга Миколи Лукаша, який судилося завершити вже *Анатолію Перепаді*.

Чотири дарчі написи на отриманих мною від Кочура книжках охоплюють період у п’ять з половиною років (грудень 1985-го — липень 1991-го). Цей короткий за історичними мірками час став добою тектонічних змін і для України, що пройшла шлях від моторошного й липкого “застою” до переддня Незалежності, і для самого Кочура, який з орвеллівської “неособи” перетворився на визнаного й шанованого лідера ще одного, вже третього на його віку українського культурного Відродження.

За чотирма короткими написами перед нами постає людина надзвичайно методична (звернімо увагу, що всі написи датовано строго на той самий спосіб: число арабською літерою, місяць — римською, і згадаймо, до якого різнобою вдаємося тут ми самі). Людина трагічної долі (чого варте самоозначення “*початкуючий дилетант*” з уст 81-річного Майстра!). Людина сповнена поваги до інших, навіть до тих, для кого такі вияви поваги були відвертим “авансом”. Людина надзвичайно вимоглива до себе (слова про “*найприскіпливішу критику*”). Людина іронічна і стоїчна водночас (пасаж про “*волькер’янську віру*”). Людина добра й щира (пасаж про книгу, подаровану “*з дружнім потиском руки*”).

Це — лише окремі іпостасі Григорія Кочура (можна ще довго говорити про нього як про людину безмежно порядну, безмежно освічену, безмежно працюючу). Всі разом вони й творять “*феномен Кочура*”, — один із найяскравіших і найпривабливіших феноменів українського культурного життя в буремному й трагічному ХХ столітті. ■

Література

1. **Кочур Г.** Третє відлуння: Поетичні переклади. Київ: Рада, 2000. — 551с.
2. **Кочур Г.** Література та переклад: Дослідження, рецензії, літературні портрети, інтерв’ю. Київ: Смолоскип, 2008.
3. Григорій Кочур: бібліографічний покажчик. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.
4. **Зорівчак Р.** У духовно-культурному полі Григорія Кочура. В кн.: Григорій Кочур: бібліографічний покажчик. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — С. 22.
5. **Стріха М.** Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. К.: Факт, 2006. — 344 с.

6. **Новикова М.** Художній світ Григорія Кочура. В кн.: Кочур Г. П. Друге відлуння: Переклади. Київ: Дніпро, 1991. — 558 с.
7. **Кочур Г.** Сонет. В кн.: Кочур Г. Інтинський зошит: Вірші 1945-1953 років. Київ: Молодь, 1989. — С.28.
8. **Новикова М.** Поети і перекладачі. Прапор. 1990. №3. С. 161—167.
9. **Золоте руно.** З античної поезії: збірка. К.: Веселка, 1985. — 156 с.
10. **Антична література.** Зразки старогрецької та римської художньої літератури. К.: Радянська школа, 1938. — 512 с.
11. **Волькер І.** Поезії. К.: Дніпро, 1986. — 182 с.
12. **Кочур Г.** Відлуння. Київ: Дніпро, 1969. — 146 с.